

ב. חזק חזק ונתחזק

כשהיה צבא ישראל בצרה גדולה, שעה שקברו נגדו הצבאות של בני עמון, של ארם בית-רחוב, של ארם-צובא, של מלך מעכה ושל איש טוב, וצרו עליו מפנים ומאחור, חילק את צבאו יואב, שר הצבא של דויד, בינו ובין אָבְשִׁי אחיו, שני מחנות, וכה אמר בצאתו לקרב: "חֲזַק וְנִתְחַזַּק בַּעַד עַמְנוּ וּבַעַד עַרְי אֱלֹהֵינוּ, וְהִי יַעֲשֶׂה הַטּוֹב בְּעֵינֵינוּ" (שמ"ב י, יב).

כשמסיימים בבתי כנסיות קריאת חומש בשבתות ובשמחת התורה, קוראים "חזק חזק ונתחזק", על פי קריאתו של יואב. אלא לא זכו אוזניי שישמעו "חזק חזק ונתחזק", שכן נוהגים העם להגות ונתחזק, זי"ן בצירי, אף על פי שאמר יואב "חֲזַק וְנִתְחַזַּק בַּעַד עַמְנוּ".

רוב חומשים הנדפסים לא נמצא בסופם כי אם המילה **חזק** (ואינה מנוקדת), ולשון קריאת הקהל היא במסורת שבעל-פה. והנה לאחרונה מצא מנהג זה של קריאת **ונתחזק** את דרכו גם לעדות כתובה, והיא בסופי החומשים שבמהדורת חמישה חומשי תורה שיצאה לאחרונה בהוצאת "מסורה" בניו-יורק¹ והיא ערוכה דף מול דף - דברי התורה עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י מזה ותרגום לאנגלית עם פירוש באנגלית מזה. והרי תצלום סיום התורה במהדורה זו:

אַרְצוּ: וְלִכְל הַיָּד הַחֲזָקָה וְלִכְל הַמּוֹרָא הַגָּדוֹל אֲשֶׁר
עָשָׂה מִשָּׁה לְעֵינֵי כָּל־יִשְׂרָאֵל: מ"א פסוקים. גאוא"ל סימן. אל"י סימן.

חֲזַק! חֲזַק! וְנִתְחַזַּק!

ובאנגלית (לעניין קריאת "חזק"):

It is customary for the congregation followed by the reader to proclaim:

"Chazak! Chazak! Venischazeik! (Be strong! Be strong! And may we be strengthened!)"
at the conclusion of each of the five books of the Torah.

אם תמצא לומר, אף לשון ונתחזק יפה, שנאמר "ויתחזק ישראל" (בראשית מח, ב), "ויתחזק העם" (שופטים כ, כב), "ויתחזק דוד" (שמ"א ל, ו) ועוד, שכולם צרויה זיינם - לאו דווקא. בכל הכתובים הללו ויתחזק בראשו של דיבור מושבו, אבל ויתחזק, התחזק (ציווי), בסופי הדיבורים הם ובטעם מפסיק הם מוטעמים (אם זקף אם פזר): "וְיָקָם יְהוֹרָם עַל-מַמְלַכַת אֲבִיו וַיִּתְחַזַּק וַיְהַרְגֵם אֶת-כָּל-אֲחָיו" (דה"ב כא, ד), "וַיִּתְחַזַּק וַיִּבְנֶן אֶת כָּל הַחוֹמָה הַפְּרוּצָה" (דה"ב לב, ה), "לֵךְ הַתְּחַזַּק וּדַע וְרָאָה אֶת אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה" (מל"א כ, כב) - ויתחזק, התחזק הלוא הם דיבורים לעצמם, ודיבור חדש אחריהם.

בקריאתו של יואב "חזק ונתחזק בעד עמנו" ונתחזק בתוכו של דיבור הוא. אף על פי כן הגה יואב ונתחזק, זיין בפתח, לפי שהפעל הזה בסופו של לשון חזק ונתחזק (לפיכך אף הוא מוטעם בטעם מפסיק, פשטא). והלוא דברים קל וחומר. ומה בלשון חזק ונתחזק זיין האחרונה בתנועת a, לפי שסוף דיבור הוא, בקריאת הברכה "חזק חזק ונתחזק" שקוראים בבתי כנסיות בסופו של כל חומש וחומש שבתורה על אחת כמה וכמה, שהרי ודאי סוף דיבור הוא וסוף משפט וסוף קריאה, ואף ראויה זיין להיות קמוצה קמץ של הפסק, שהפסק העתיד והציווי של התפעל תנועתו קמץ. יהודה אמר לפני יוסף "ומה-נצטדק" (בראשית מד, טז), וזימר דויד: "וַיִּתְעַזְּדוּ" (תהלים כ, ט).

על כן זכור לטוב ד"ר ברוך בן-יהודה, שראיתי בספרו "טעמי המקרא" (רמת-גן 1968, עמ' 39) עדות כתובה לקריאה ונתחזק בסופי החומשים.² וכך נאמר שם:

...עם סיום כל אחד מחמשת ספרי התורה... פורץ כל הקהל בשירת ברכה מיוחדת:

חזק, חזק, חזק ונתחזק!

והקורא חוזר עליו אחרי הקהל. ברכה זו מושרת אף היא גם בפי הקהל וגם בפי הקורא... כאילו היה כתוב:

חזק חזק ונתחזק!

מסורת הייתה בידי חיילינו ובתנועות הנוער, ובקרב אחדים היא נהוגה עד היום: כשמבקשים לברך מי מהם או להביע הערכה ושמחה, אחד שליח הציבור מתוכם מכריז בקול גדול "כיפד", ומיד הציבור עונים וצועקים "היי",

וחוזרים חלילה, ועל "כיפך" השלישי עונים "הי, הי, הי". אילו הייתה הלשון שבפינו, גם לשון העם והשוק, עשויה כולה לשונות עבריים מקוריים ומסורתיים אפשר היה להמיר את מטבע "כיפך היי" במטבע זה של "חזק", שאף הוא נאמר בחזן וקהל. יהא הכרוז מכריז "חזק" והקהל משיבים לו בקול "חזק", ומכריז שנית ומשיבים שנית, וב"חזק" השלישי משיבים "חזק".

בקביעת לשון זה לשון ברכה כבר קדמוני אחרים. בתוך ברכות וביטויי נימוס (הלוא הם על זיכרונות ועד הלשון, מחברת ו [תרפ"ח], עמ' 49 ואילך) נתנו חכמי ועד הלשון דעתם אף על לשון "ברכת מפקד", וכה פסקו: המברך אומר: "חזק ואמץ" ותשובתו: "חזק חזק ונתחזק". וכיוון שמסורת קריאת "ונתחזק" בזי"ן צרויה היא המצויה, אף שם ננקד: ונתחזק. אלא שלא כמצוי הוא הרצוי, ואנו נענה ונאמר: ונתחזק.

הערות

1. *The Chumash: The Torah, Haftaros and Five Megillos with a Commentary...* by Rabbi Nosson Sherman, New York 1993.
2. תודתי לעורך "לשונונו לעם" שהמציא לי עדות זו והעדות שלפניה מן החומש שבהוצאת "מסורה".

■ ■ ■ תגובות והערות ■ ■ ■

יעקב שי שפיגל

חזק חזק ונתחזק

בלשונונו לעם מו (תשנ"ה), א, עמ' 24-26, דן ישראל בך-דוד בקריאה הנכונה של המשפט "חזק חזק ונתחזק" הנאמר בסיום קריאת חומש ובסיום המחזור השנתי של קריאת התורה בשמחת תורה. לדבריו, אין לקרוא ונתחזק (בצירי) אלא יש ללכת בעקבות הפסוק בשמואל ב י, יב: "חזק ונתחזק בעד עמנו", ואף יש לקרוא ונתחזק (בקמץ) כדין סוף פסוק וסוף קריאה.

סמוך לפרסום דבריו, נתפרסם מאמרי "אמירת חזק וישר כח"¹, שבו הערתי, בין השאר, גם על עדויות קדומות לניקוד התיבה ונתחזק בביטוי זה, המחזקות את דברי בך-דוד שנאמרו מסברה. הואיל ו"לשונונו לעם" ייחד מקום בפני עצמו לדיון בזה, אמרתי אביא לפני הקוראים את אשר כתבתי שם, ויהיה בכך משום תוספת לברכה.

טרם שנדון בעניין הניקוד אעיר שדומה בעיניי כי בתחילה נהגו לומר "חזק ונתחזק", היינו, שהמילה חזק נאמרה רק פעם אחת, כלשון הפסוק. עדות על כך מצאנו במנהג פרנקפורט כפי שמוסר באמצע המאה הי"ט ר' שלמה זלמן גייגר, מחבר ספר "דברי קהלת" (פפד"מ תרכ"ה), שהוא אוסף מנהגי קהילת פרנקפורט דמיין והקהילות הסמוכות לה. וכך נאמר שם (ש"ק מסעי, עמ' 89):

ולפי שהוא סוף חומש מחמשי חומשי תורה קורא הפסוק האחרון בקול רם. ואומרים חו"ק [=חזן וקהל] יחד לשביעי אחר שהשלים לו ח' [=חזן] הקריאה חזק ונתחזק, אבל השביעי לא יאמרנו, ואחר אמירתם יברך 'אשר נתן'.

והנה לא רק שהקריאה כאן היא ממש לשון הפסוק, אלא שגייגר ניקד את המילה ונתחזק בקמץ בזי"ן (על דבריו אלו וגם על הניקוד הוא חזר במנהגי שמחת תורה, עמ' 360, אות ג). אין אנו דנים כאן בשינוי שחל באמירה זו, ומה טעם ומתי החלו לומר "חזק חזק ונתחזק", בהכפלת המילה חזק. כל שרצינו להראות הוא שלשון הפסוק הוא לשון הברכה במקורה, וממילא יש להניח שכך צריך להיות גם ביחס לניקוד הברכה, ואף שבמקרא הניקוד הוא

בפתח בזי"ן, הרי זאת משום ששם מילה זו מופיעה בתוך הדיבור, אבל כאשר היא נמצאת בסוף דיבור, יש לנקדה בקמץ. זו כנראה דעתו של גייגר (העולה בקנה אחד עם דברי בן-דוד), או שגייגר מסר לנו את אשר שמעה אוזנו. עם זאת שמענו על בעלי קריאה באשכנז שהיו הוגים בפתח בזי"ן,² לאמור הם הקפידו על לשון הפסוק באופן מוחלט.

אפשר לקשור שאלה זו של הגייה אם על פי צורת ההקשר או על פי צורת ההפסק לשאלה דומה בברכת "בורא פרי הגפן". כידוע יש הוגים הגֶפֶן, והוא מנהג רוב האשכנזים, ויש הוגים הגֶפֶן, והוא מנהג הספרדים. בהגיית הגֶפֶן באה לידי ביטוי גישת הדבקות בדקדוק המקראי, שהרי המילה עומדת בסוף הברכה ודינה דין הפסק, ואילו ההוגים הגֶפֶן סבורים שאין אנו מצויים לדבוק בדקדוק המקראי עד כדי כך (ומהם אף שביקשו לצאת ידי חובת הדקדוק המקראי והסבירו שאין כאן הפסק, שכן עניית "אמן" על הברכה היא היא סוף דבר, וראה בדברי הרב עובדיה יוסף, חזון עובדיה [על הגדה של פסח], חלק ב, ירושלים תשכ"ז, עמ' קצג-קצד).

מתברר שניקודה של המילה **ונתחזק**, בפתח ובקמץ, יש לו עדויות קדומות הרבה יותר. ידוע הוא שמעתיקי ספרים נוהגים לחתום בסוף העתקתם בברכות שונות. והנה בקולופונים של מעתיקים אשכנזיים מהמאה הי"ג מצאנו פעמים הרבה שנהגו לחתום בברכת "חזק ונתחזק" (כך בסוף ספר השרשים לר' יונה אבן ג'ינאח [מהדורת בכר, ברלין תרנ"ו, עמ' 551]. לדברי המעתיק הספר נעתק בשנת תתקע"ד [1214]; בסוף פסיקתא דרב כהנא [מהדורת מנדלבוים, עמ' 434], והתאריך הוא שנת נ"א [1291], ועוד כתב-יד שציינתי במאמרי הנזכר, ואין להאריך בזה כאן). בבדיקה על פי "אוצר כתבי יד עבריים" של מ' בית-אריה וק' סירט³ מצאנו שני כתב-יד (מס' 6, 24) עם חתימה זו, שהקולופון שבהם אף מנוקד. כתב-היד האחד (מס' 6) הוא כתב-יד שנכתב באשכנז, והקולופון הוא:

חֲזַק וְנִתְחַזַּק יוֹסֵף בִּי"ךְ יִצְחָק לֹא יִזַּק: אֲנִי יוֹסֵף בִּי"ךְ יִצְחָק [...] כְּתִבְתִּי
 זֶה סֵפֶר נְבִיאִים [...] וְסִימַתִּיו יוֹסֵף גִּי פִי שֶׁלַח בִּירְיָח] סִיוֹן שִׁי[נַת] כִּי"ח
 לפר' [ט] לאלף ששי [1268].

כפי שאפשר לראות, הזי"ן של **ונתחזק** מנוקדת כאן בקמץ (אם כי מניקודו של הקולופון כולו עולה שאין קמץ זה שונה במהותו מפתח, שכן אין המנקד מבחין ביניהם, כדרך מסורת ההגייה האשכנזית של אותה תקופה - סוף המאה הי"ג - שהקמץ בה הוא עדיין קמץ "ספרדי" [a]). כתב-היד השני (מס' 24) הוא כתב-יד צרפתי של תורה עם תרגום אונקלוס ועוד, וכאן הזי"ן בפתח:

חֲזַק וְנִתְחַזַּק [...] וְנִתְקַל כָּל מְלֹאכֶת תּוֹרַת מֹשֶׁה [...] בְּשָׁנִים עֶשֶׂר יוֹם לְיָרַח
תַּמּוּז שָׁנַת חֲמִשָּׁת אֲלָפִים וְשָׁשִׁים שָׁנָה [1300] [...].

הרי עדויות לניקוד ונתחזק בקמץ ובפתח. עליהן יש להוסיף שהטופס
"חזק ונתחזק, פלוני [הכותב] לא יוזק" מצוי בקולופונים, ועצם החריזה -
ונתחזק/יוזק - מעידה על זי"ן פתוחה או קמוצה אך לא צרויה.

הערות

1. בר אילן כו-כז (תשנ"ה), עמ' 343-370.
2. כך כתב מי ארנד במאמרו "זוטות", המעין, כרך ה, גיליון ג (תשכ"ה), עמ' 71. כבר-
דוד, אף הוא תמה שם על שנוהגים היום לקרוא בצירי בניגוד לכתוב בשמואל.
3. מי בית-אריה וקי' סירט, אוצר כתבי יד עבריים מימי הבינים בציוני תאריך עד שנת
ה'ש, מפעל הביבליוגרפיה העברית, א, ירושלים תשל"ב.